

այլ եւս չէին կարող օրրել զարտասուտ անշափ
անմեղներու, և բուժել այնչափ մահացու բա-
ցուած վերքերն: Նա մեռաւ, չեղաւ մէկն որ
զինքը ողբայ, բաց ի մի քանի իւր ձեռքով
զանազան պաշտամանց բարձրացած անձանց:

Այժմ Աղթամար, ձախրող պարգանե-
րու շնորհիւ դեռ կը շարունակէ յետադիմել
խաւարի մէջ, կաթողիկոսութեան ընտրու-
թիւնն ալ, հակառակ ըզձից թեմականաց,
թակայ եղած է զանազան արգելից և խոչըն-
դոտից: Տ. Արսէն, հանգուցեալ կաթողիկոսին
անձինքներէն մին, ինչպէս կաթողիկոսաց
շարքի վերջաւորութեան մէջ ըսինք, տեղա-
պահ կարգուած է նոյն վանքին, յորմէ կ'են-
թադրուի թէ Աղթամարայ զարգացման և
յառաջդիմութեան բաղձալի ժամն դեռ հա-
սած չէ:

Հ. ՍՈՒՔԻԱՍ ԷՓՐԻՆԵԱՆ

Շարայայեկի

ՀԱՅԹ ՓՈՒԹԵՐԱՅ

(Շար. տես յէջ 387)

1650 տարւոյն, Լեհացի Հայք իրենց
զօրութեան և զարգացման զենիթը գրեթէ
կոխած են: Իրենց յետադարձը աւելի արագ
և սաստկագոյն է քան զհասարակաց անկումն
լեհ քաղաքականութեան և քրիստոնեայ — քա-
ղաքացի տարեր: Քուղաքներու պատերազմ-
ները, Թուրքաց ահաւոր պաշարումները խո-
րին վերքեր տուին Լեհ և Ռուսիւն սղգաց
կազմակերպութեան, բայց արտաքին վաճա-
ռականութիւն ընող Հայոց համար՝ այս վեր-
քերը գրեթէ ուղղակի մահացու էին. վասն
զի արեւելից հետ վաճառականական յարա-
բերութիւնը վերցուելով իրենց կենաց ջիղը
կտրեցաւ:

Նոր տնական տուրքերու ներմուծմամբ
1731ին՝ փոխանակ 89 արտօնացեալներու
կը գտնենք միայն 71 հայ տանուտէրներ

նշանակուած: Երբ այսպէս հաստատուն
կերպով անշարժ ստացուածք ժառանգողաց
թիւն քառորդի մը իջաւ, նրջափ մեծ պետք
էր ըլլալ՝ օրական շահուն պարապող անը-
շան վաճառականաց ամբոխին, փերեղակաց
և արեւոտայկոտաց, գործակալաց և միջնոր-
դաց կորուստն: Հայ գաղթականութիւնը ի
Եւրոպա, Բրոսթի, Չլոբցով, Եւզլովից լըն-
ջուեցան ծով դարուն մէջ: Ազգային լեզուին
օրէ օր փոխանակեց լեհերէնին զործածու-
թիւնը. դատաստանական մուհակը ծլ- դա-
րուն մէջ մեծաւ մասամբ լեհերէն գրուեցան.
ինչ ձ Ժանտիմ նախկին հայ դամբարնը լեհացի
տառերով, 1600 թուականին է. իսկ հայերէն
դամբանագրով ամենայնտիւր ի Լեմպլիկ՝
ըլլալու է դամբան 1686ին մեռնող՝ յԱս-
տապատէն եկած, հեռեւարար հոս չհաստա-
տուած, Յովհաննու, որ էր որդի Տիւլթիմա-
ւոր (հարուստ) Խոճա Նաւասարդին: Ի դա-
ւադին կը պահուէր դեռ ռաւիկին մէջ հայե-
րէն լեզուն լեհերէնին հետ, մինչեւ մեր
դարուն առաջին տարր տարիները. ամենա-
վերջին յիշատակարանն համարուելու է ի
Եւզլովից՝ տարիներով առաջ փորելով գրա-
նուած 1807 (!) տարւոյն մահարձան մը:

Անտարակոյս շատ ընտանիքներ՝ կրօնա-
կան պատճառներով, բազմամեայ՝ արտաքոյ
կարգի սրամիտ Թորոսովիչի հետ հակառա-
կութենէ յոյճած, զկա ի արեւելք ի Պու-
քովինա և ի Վալաքիա քաղուեցան, և ա-
պահովապէս հետզհետէ ի Լեմպլիկ փերե-
զակաց խառնութիւն յաւժեարար զոյցուեցան,
և վաճառականը դժկամակութեամբ թողուցին
յառաջագոյն այնքան հիւրասէր աշխարհ մը:
Սակայն շատ զիւրակեաց մարդիկ, մեծամեծ
Հայ — ուղղափառ ընտանիքներ, ազնուակա-
նացեալք, տանուտեարք, երկրին մէջ միա-
ցին: Լեհացի հետ յարաբերութեան մէջ վար-
ժեցան, և կը խնամենային, գէթ միայն մաս-
նական դիպաց մէջ, տեղացի ընտանիքնե-
րու հետ: Հոն իբր վաճառական չգտան աւելի
եկամուտ մը, փ փեցին ստացուածքնին, փո-
խանակեցին կամաց կամաց հայկական բարձր
գլխանոցները՝ տեղացեաց լայն եղբրբով յար-
դեայ գլխարկներու հետ: Փոտովից կարմիր
ցորենը նախամեծար համարեցան քան Հա-

յատուանի ոսկեղէն արդաօրէր, եղան վար-
ձակալը և կալուածատեալը: Այս պատճա-
ռաւ Հ. Բժշկեանց 1820ին՝ 100 ընտանեաց
մեծամասնութիւնը իբր «գիւղարնակ» նշա-
նակեց:

Բայց Լեւհայ բազմամարդութեան յե-
տադիմութիւնը, իրենց ազգային յատուկ
սեփականութեանց կրօնաւոր, այս արեւելեան
կենդանի երանդոց գունատութիւնը, մեր դա-
րուն ընդհանուր հանգամանաց վրայ Հաս-
տատուած խորագոյն պատճառներ ունին:
Վասն զի, եթէ գործադոյն պոլովատեայ եր-
կաթուղւոյ գիծը և քաղաքացւոյ սեւ զգեստը,
և տանայն ազգաց գործաւոր ամբոխին միա-
ձեռ կապոյտ վերարկուն՝ քաղցէ և աւանները
զուրա վանեցին հայրենական ստացուածոց
մէջ բնակացիալ ժողովրդոց ազգային տա-
րազը և ազգային սովորութիւնքը, որչափ
եւս այս պէտք էր պատահել միշտ օտարաբը-
նակ դրոշմ ունեցող ազգի մը:

Դարձեալ դիտելու է, որ արդի Եւրոպա
բովանդակ արեւելքը իւր յատուկ փափաքա-
նաց և ճաշակին համեմատ պատրաստած,
և այնտեղի վաճառականական յարաբերու-
թիւնքը իւր գաղափարին յարմարութեան է:
Նա ինքն կը կարգաբարէ իւր արեւելեան գոր-
ծերը, չի գործածեր ոչ մէկ միջնորդ, չի կրնար
օրիշ ոչ մէկ ժողովրդեան շնորհել առանձին
վաճառականական սահման մը, առերեւոյս
կան գործունէութեան ասպարէզ մը: Բնաշ-
խարհիկ ճարտարութիւնը կը փոխանակէ այժմ
արեւելեան մի քանի արդեանց, և քննուած է
այն ոյժը, զոր գործածեցին՝ տղայական պար-
զամիտ զգացմամբ, յանգուզն ձեռնարկու-
թեամբ և մտամաք՝ բերելու արեւելեան համա-
բաւեալ աշխարհին արգասիքը: Իբրեւ արեւ-
ելեան ինչ՝ Հին ոճով գործուած արեւելեան
վաճառուց մէջէն, այսօր մնացած են միայն,
նախ՝ ծաղրապատկեր մը տաճիկ գորգի վրայ
Հիւսուած ոճն ծանօթ զէմքով, առանց յաճա-
խորդաց, հայեցողական և թմբած միժմակի
մէջ, և երկրորդ՝ վարպէջուր: Եւ թէպէտ բուն
այս մեր դարն է ազգային ջանքց աւելի նպաս-
տաւոր քան զամէն նախնիքացները, այսու
հանդերձ ուր ազգային կեանքը միայն ընտա-
նեկան խաղաղ կենաց և բերանացի աւանդու-

թեանց վրայ հաստատուած է, չի կրնար հաս-
տատուն մնալ, մանաւանդ որ մեր դարը չի
հանդուրժեր որ և է կրաւորական եղակա-
նութիւն: Ժողովրդական դարոցական զրոյց և
օրագրաց լիզուն՝ սաստկագոյն և աւելի մնա-
լուն կերպով կ'ազգէ, քան դայն՝ որով մայրը
իւր որդւոյն Հին առասպելները կը պատմէ:

Ասոնք են պատճառք, որով վարդեմի Հայոց
ազգե՛ն՝ ի Լեւհայտան միայն քանի մը հազար
բնակիչը, և ի լեհական արեւելքէն՝ այս Գո-
րաւոր ցեղին հոգեւորական և զինագիտական
յատկանիշքն, և Հայ-ուղղափառաց սեպական
ձեւն միայն մնացած են: Եւ մի և նոյն պատ-
ճառքը Լեւհերկի Հայոց հետ ժամանակակից
որիշ՝ երբեմն այնքան զօրաւոր և բարձրա-
տիճան Լեւհայ և ուղղափառ զաղթակա-
նութիւն մ'ալ ի Բրմոմ-Պոմմ-Շլուզ յԱմսթեր-
տամ, անհետ կորսուած է:

Իսպառ խորատկեցան Լեւհերկի և Ամսթ-
երտամի մէջ եղած նախկին բազմութիւն այն-
քան եռանդեամբ Հիւսուած թիւեր, յորս
որդիք և կրտսեր եղբարք յաճախ մեր Լեւհ-
պէրկցոց՝ իրարու օժանդակիչ կնիքները կը
դրոշմէին: Միայն հայ արձանագրութիւն մը՝
որ կը գտնուի այժմու Ս. Անտոնիոս Հայոց
դպրոցի մէջ եղած սեպական և զատկական
գտնամբ զարգարեալ մարմարեայ սեղանի մը
վրայ, կը ծանուցանէ զեռ, թէ այս շէնքն երբեմն
ի թուին Հայոց 1498, այսինքն է 1749,
կալիցիոս անցնելով հոն հաստատուն բնա-
կութիւն ունեցող Յովհաննէս Մինասէն հիմ-
նուած՝ Հայոց եկեղեցի մ'եղած է՝:

Հարաւային Թիւրու ունի դեռ այժմ իսկ
յանկուռն դիմող արուեստաւոր ժողովրդոց
մէջ՝ գրեթէ խայթիլ ազգաբարկան առանձնա-
յատկութիւն մը: Ով որ առասպելական շրջա-
փակ կրէօտնեան հովտէն կ'անցնի, առ ոտս
այլանդակ երեւակայական տողմիկաց, որոնք
մեզի տխորեցիլ են իբրեւ յատուկ Լեւհա-
տեան զաւառի, կը տեսնէ այն տեղւոյն սե-
փական օտարոտի սովորութիւնները, կը լսէ
բոլորովին օտարաձայն լիզու մը, մերուաւոր

1. Տեա Ե. Փիլիպպոսի գեղեցիկ փորագրու-
թիւնը յամեն 1793:

մարդիկ խոնջ և վատակ, և պարկեշտաղէմ առաքինի և զուարթ օրիորդներ, իբրեւ թէ Ս. Յովսէփ և Տիրամայրն նկարուէին։ Ոչ այսքան բանաստեղծական է (թէպէտ նաեւ չէ զուրկ զաւտական ճշմարիտ հրապոյրէ և մեծ եզակեանքներէ մը), աւանդ Գուլիթի Յերեմիոյի ցող, «տէրութեան սահմանաց ծայրը», Կալիցիոյ արեւելեան անկեան մէջ։ Այս է Կալիցիոյ Կրէօստեան հովիտը, ազգագրական խաղալիք մը, կտոր մը Արեւելք, փոքր քսակաձեւ։

Գուլիթի Հայ—ուզղափառ համարակութիւնը կը կազմեն այժմ գրեթէ 1200 հոգիք։ Իրենց արդէն սրւա ու բուռն տարեց հետ կարգէ դուրս խառնակած բառամթերքը, Բրոֆէսոր Տէր Հանուց 1886ին բառագրաբար ժողովցեց. սակայն չեմ ճանչնար ժողովուրդ մը, որուն տպագրութեան և խօսակցութեան լեզուն այնքան թերակատար ըլլայ։

Կը տեսնեմք ինչպէս ի Գուլիթ, Հայք իրենց գեանայարկ մաքուր տուններու պատասպարեալ ճամբաներու մէջ՝ ձեռնամած կի նստին, և կիտարաց աչքերով վաճառականական Եղեմ մը կ'երազեն, ուր ստակ ցանն և «կարմիր» աուքատներ հնչեն. և այսու՝ սովորական անզգայ արեւելցիներ համարուեցան։ Եւ եթէ զանազան տուններէ փողոցի մէջ յանկարծաւ կի խումբ մը ժողովուր, քառորդի մը շափ իրարու ձեռքէն բռնած, զիրար քաշըշելով և որորելով, յաճախ ծաղրական անպէտ զործ մը կ'ընտարեն. ապա կը բացուին մեծաւ մեծ խնդիրներ, և յանգործութեան երազատեսն աչքը կը ստանայ պայծառ, զօրաւոր և զրեթէ խայծիչ կենդանութիւն մը։ Եւ խօսքը, որ բիշ յառաջ այնքան ծանր և զանգաղ կերպով շրթանց մը պէս օսելի կը թուէր, կը յարձակի այժմ իրեն բազմաթիւ շշուր տառերով ամենախոր կոկորդալիներու վրայ, ինչպէս լեռներէ հստող սրընթաց հնդիդ մը՝ զլորտող կոպճաքարերու վրայ, և միշտ սուր հնչող վերջափանկ բառեր և երկայնիք՝ կու տան անոր սեպական օստոստուկ յատկութիւն մը, այնպէս որ ի սկզբան մարդ հարցական նախադասութիւններ միայն լսել կը կարծէ։ Կարծես թէ Հայնաւորներն՝ ական օստերու նման հազիւ վրանին ձգուած անթիւ բաղա-

ձայնից տերեւները վեր կը բռնեն։ Հայ բնաւորութեան նման՝ դիւրաւ կ'երեւի, որ Հայ կերպարանքն ալ տարօրինակ է։ Ամենուն ընդհանուր է միմազոյն դէմք։ մեծ և զրեթէ կապոյտի գարնող աչք՝ փոքրիկ, սուր բերքով։ չափազանց մեծ, վերը հաստ՝ ծառ ըլլծ. դէպ ի վեր ճակատ. նեղ, սրածայր զանկային կազմութիւն։ Արք՝ հաստ թաւամազ մարմնոյ հետ, ունին մինչեւ աշագ կոպերու մօտ բարձրացած մօրուք, սովորականէ դուրս խիտ, և սեւ (բիշ անգամ կարմիր, ոչ երբեք խառնած), անկուած և խիտ մազ, յաճախ և ծաւառակալ յառաջ կնդութեամբ հանդերձ։ Այս հասարակաց յատկութիւններու մէջ կան ճիշտ երկու զանազան տիպարք։ Առաջին ցեղին զլիաւոր մեծամասնութիւնը կը կազմեն, պզտիկ, կարճ և դժ, ազնուական՝ սակայն ոչ զօրաւոր կազմուածքներ, մեծ՝ մօտաւ ըլլով և ներքնաշրթամք ու բիշ մը պայծառագոյն երեսով։ չափազանց երկայն բաւալակներով և իրաններով, որք աշխույժ քայլերով գնալու միջոց՝ փոքր ստից վրայ անդադար տօսին անդին ծփալով կը տատանին։

Երկրորդ տիպարը կը կազմեն բարձրաւ հասակ և բարակ, նիհար կազմուածքներ, սակաւ ինչ ծառ թիկամք և ամենազօտիտ ըլլով։ Ասոնց դիմաց տարօրինակ միջին գոյնը կ'արգարացնէ յիշատի զլամ, շարաճնի խեղկատակը, համարելու թէ անոնք «նեղ կը քրտնին»։ Հանգարաւ, եւս և ազնուական ի գնացոյ, արտաքին տեսքով՝ զուրկ չեն ճշմարիտ վայելուէ՝ ազնուական սեփական յատկութիւնէ։ Հերակելեան կոշուած կազմութիւնը, մեծ, լայն, կաշմառուն կէս հակայք՝ հայ ժողովրդեան մէջ քլորորովին անծանօթ են։ Տիկնայց մէջ ալ խիտ բիշ անգամ կը գտնուին «վսեմ դէմքեր»։ Գնան արտի տաւը գեւ ի Գուլիթ ասանձնական պատահարաց և զլիաւոր հանդիսական տախտերու մէջ կը տեսնուէր Հայոց ասնացի արարգը։ Սակայն այս տարազն շատ եղական բան մի չէ. շատ հաւանական է որ նաեւ Ռուսներ և ուրիշ շատեր յԱրեւելյան նոյնպէս հագուին։ Հայոց անցնող դարու տարազը՝ կրնանք մենք բոս բաւականի ճշգրտութեամբ վերստին յօրինել։

ԺԶ դարուն համար ունինք, 1546 թուական կրող նշանաւոր որմանկարը՝ որ կը գտնուի ի Պուրոյիկայ վճարունէի մենաստանի եկեղեցւոյն մէջ, և որ զեղեցկաշէն եկեղեցւոյն բովանդակ արեւմտեան կողմը կը բռնէ՝ ներկայացնելով վերջին գատաստանը։ Ստորին կողմը՝ նկարուած խումբերու մէջ՝ որոնք զատաստանի կոշուած ժողովուրդները կը ներկայացնեն, կը գտնենք ի մէջ խմբի Թաթարաց և Արաբացուց, նահապետ մը առաջնորդուած Հայոց խումբը։ Մին հագած է մոխրագոյն երկայն զգեստ մը կապոյտ թեկանեօք և զորշաղոյն գլխարկով։ Միւսն՝ մուգ կապոյտ զգեստ մը և նոյնագոյն՝ սակայն բացուած թեղանեօք։ Երրորդ մը՝ ոսկեգիպակ, կարմիր ծալիկներով՝ նկարակերտ պարեգօտ մը և լայն թեղանեպաններու թանձր կարմիր մեկնոց՝ նեղ ու բաց թեղանեօք։ Փեղարու Կայկական տարազը կը տեսնենք աւանշաքիչ և հարուստ կերպով զգեստաւորուած Ռեմարանտի ինքնանկար պատկերին մէջ, զոր զետեքը տարի առաջ յԱնվերսա տեսայ Գումմ օրիորդին սակաւածածնօթ, բայց ամենայարգ առանձնական թանգարանին մէջ։ Վերլուծէս ԺԶ դարուն համար ունինք վերոյիշեալ Միւստաց համարուած կենդանաւորը։ Թէ մինչեւ ԺԶ դարուն մէջ իսկ Հայք հին տարազը բոլորովին չեն ձգած, կը տեսնենք 1801ին Յովհաննէս Գրաւի կապարախառն ներկով նկարուած, Կալիքիոյ Սուրբ Աբգարովիչին տանիքէն՝ հոն հանճարեղ համարուած տիկնոջ մը կենդանագրին փացորդէն (որ մեռաւ 1882ին)։

Քուլթիի Հայք գրեթէ առհասարակ վաճառականը են և միանգամայն ձեռագլուղ։ և կը ջանան միշին տեղի մը գրաւել ի մէջ առանին և մեծաւաճառ գործոց, և միանգամայն ըլլալ միջնորդը, վաճառողը և իրենց սեփական ճարտարագործութեանց փոխադրողը։ Բայց արդի ժամանակներն չեն նպաստեր իրենց, և զարմանալու չէ՝ որ Քուլթիի գործերն խեղճ կերպարանք մ'առին՝ մանաւանդ 1887էն ի վեր, յորում ուսմանական սահմանաց փակմամբ՝ արջառոց վաճառականութիւնն հաւ Հայոց ձեռքէն, որք հառաջանօք կը խօսին քառասներորդ և յիս-

ներորդ ամաց, ճարպեղէն մոմերու հին լաւ ժամանակաց վրայ։

Անկէ յետոյ Քուլթիի Հայք ամառ տեսնարեւելեան կարպաթեան լեռանց արօտներուն վրայ՝ զորս վարձու առին, սկսան այժ և ոչխար արածել։ — Քուլթիի յատուկ եղանակն այն տեսն աշունն էր։ Քաղաքի մը մըթուած աւանոց փողբազոյն մասը կը ծխոտեն, և իրեն ապուխտ, համադամ մի, (միայն թէ ատամնէն և ստամոքսն իրենց պաշտօնը լաւ կատարեն), կը վաճառեն. և միւս փացած մեծ մասը՝ ճրագու շինելու կը գործածեն։ Յետոյ դուխը և ոսքերը բաժնելով և փորտիքը հանելով, երկվեցեակներով անասուններ խոշոր սանի մէջ կը նետեն եռացեալ ջրով խաշելու համար. իսկ ջրոյն երեսը եւ լաւ ճարպի կտորները՝ ժողովելով՝ որոշեալ կշռով մեծ ձեւերու կը վերածեն։

Իսկ այժմ մօտեցաւ ծերոց և երիտասարդաց ուրախութեամբ և անձկանոց սպասած հունգարական վաճառականութեան օրն։ Փոքրիկ ձիերը կը բեռնաւորեն վերոյիշեալ ճրագու ձեւերով։ Եւ Հայք կայտառ և սրաբշաւ ձիաւորներ են, բայց երանի թէ երբ հարկն պահանջէր միայն ըլլար այդ, վասն զի շատ ազդեցիկ առակ է թէ, «Հայն կը մոռնայ ձիու վրայ նոյն ինքն զԱստուած, բայց հազիւ թէ կ'իջնէ ձիէն» կը մոռնայ վերջինը։ Իսկ մինչ հեծելութեան ձիուն թամբը և գրաստուց բեռն կը դրուին, շմբոցի չուանքն կը կապուին, նոյն միջոցին անվերջ կերպով իրարու ձեռք կը սեղմեն, արտասուք, ողբ և լաց կը լսուին — այսու գիւրաւ կ'իմացուի՝ որ այն ժամուն Հայն ոչ է արեւելցի։

Շարայադէի

Խմբագր. Բագմ.

